

GÖNCZÖL KATALIN

Devianciák, bűnözés és a megelőzési stratégia*

„A modern társadalmak arra kényszerítik tagjaikat, hogy egymás megbélyegzésével hozzanak létre és tartsanak fenn olyan normatív standardokat, melyeknek az igazság uralommentes eszméjén, az egyenlőségen és a szolidaritáson kellene alapulniuk.”¹

Mikor anómiás egy társadalom?

E tanulmány a hazai bűnmegelőzés stratégiai kidolgozását célozza. A bűnözés megelőzésének módszerei azokon az ismereteken alapulnak, amelyek a bűnözés, mint társadalmi jelenség okairól, keletkezési körülményeiről rendelkezésre állnak.

A bűnözés szociológiai értelemben heterogén társadalmi jelenség, magában foglalja a legdurvább erőszakos, a vagyon elleni, a közlekedési, a politikai és a gazdasági bűncselekményeket is. Közös vonásuk, hogy megvalósításukat az adott társadalom az adott viszonyok között büntetőjogi tilalom alá helyezi és az elkövetőkkel szemben büntetőjogi szankciókat alkalmaz.

A társadalmi okok és a reprodukciós folyamatok szempontjából a bűnözés előfordulási formái némelykor közelebb állnak más deviáns viselkedésekhez, mint egymáshoz. A hagyományos erőszakos és vagyon elleni bűncselekmények, az alkoholizmus és az öngyilkosság társadalmi felhajtóerői például inkább hasonlítanak egymáshoz, mint az említett bűncselekmények és a közlekedési szabályszegések vagy a gazdasági, a politikai motiváltságú büntető cselekmények. Meghatározott deviáns viselkedési formák közös társadalmi gyökereinek felismerése a hazai kutatásokban az 1980-as évek elejére tehető.² Az egyes deviáns viselkedési formák – éppen a megelőzés szempontjából – *csak a társadalmi reakciókkal együtt tanulmányozhatók*. A deviancia ezek szerint olyan, az uralkodó normáktól, az elvárt és a még tolerált magatartási formáktól eltérő, ön- és közveszélyes viselkedések halmaza, amelyek éppen e minőségük miatt, az adott társadalmi viszonyok között intézményes reakciókat váltanak ki.

Az intézményes reakciók a szaktudományok lehetőségeinek megfelelően lehetnek gyógyító, kezelő, nevelő és büntető jellegűek. Az már politikai és csak másodsorban szakpolitikai vagy szaktudományi kérdés, hogy a gyógyítás, a kezelés, a nevelés mennyiben kényszer jellegű és megvalósítása során a beavatkozás idejének és módjának meghatározásában mennyiben tartják tiszteletben az emberi szabadságjogokat. Ehhez képest még inkább politikai értékvalasztás kérdése a büntetőpolitika térrénumának kijelölése és azon belül az alkalmazható szankciók törvényi meghatározása. A büntetés ugyanis a beavatkozás legradicionalisabb és legvégsőbb eszköze.

* Készült az OKTK által támogatott „A bűnözés új tendenciáira adott társadalmi, hatósági reakciók – bűnmegelőzés, büntetőpolitika” című kutatás keretében, 1994-ben.

1 Somlai Péter: Maszk és bőr. Magyar Tudomány, 1993. 8. szám, 978. oldal.

2 Társadalmi beilleszkedési zavarok Magyarországon. I. Helyzetelemzés és javaslatok. Budapest, 1984.

Az intézményes reakciók működése felől közelítve, a deviáns viselkedési formák előfordulási gyakorisága csak az egyik és nem az egyetlen meghatározó tényező annak megállapításához, hogy az adott társadalomban van-e morális értékválság, van-e érzékelhető konszenzus a követendő normák és értékek kérdésében. Elképzelhető ugyanis olyan helyzet, amelyben viszonylag nagyfokú tolerancia alakul ki a negatívan eltérő, akár ön-, akár közveszélyes magatartásokkal szemben és ezek nem zavarják meg a társadalom harmonikus működését. Az, hogy egy társadalom milyen negatív magatartási formákra reagál, mikor érzi szükségesnek az intézményes reakciót és milyen eszközökkel kívánja végrehajtani a „szakszerű” vagy a büntető jellegű beavatkozást, sok tényező együtthatásának függvénye. Függ az előbb már említett társadalmi toleranciaképességtől, a demokratikus hagyományoktól, a szaktudományok fejlettségétől és attól, hogy az általuk kínált „készletből” milyen fajta eszközöket választ ki a szakpolitika vagy a hatalmi politika. Az sem mellékes tényező, hogy mekkora anyagi áldozatot képes és hajlandó vállalni. Függ továbbá attól is, hogy a munkamegosztás során az erre rendszerezített intézmények milyen eredménnyel képesek „kezelni” a negatív jelenségeket, úrrá tudnak-e lenni a kialakult, esetleg már nehezen tolerált helyzeten, valamint attól is, hogy maguk mennyiben járulnak hozzá a devianciák újratermelődéséhez. Anómia egy társadalomban akkor uralkodik el, ha a közösség már jelentős politikai kérdésnek tekinti az ön- és közveszélyes magatartások okozta fenyegetettséget és azt észleli, hogy az erre rendelt intézmények nem képesek megfelelő hatékonysággal biztosítani a közbékét és a köznyugalmat. Erre leginkább akkor kerülhet sor, ha a deviáns viselkedési formák viszonylag rövid idő alatt jelentős mértékben szaporodnak és kezelhetetlenné válnak.

Az anómia diagnosztizálására nem elégséges, sőt több okból félrevezető lehet az, ha az egyes nyilvántartott deviáns viselkedési formákat csak külön-külön veszik számba. A statisztikai adatok szerint a tízezer lakosra jutó öngyilkosságok száma 1986 és 1991 között 45,3-ról 38,6-ra csökkent. Ez azonban mostanában a legaktívabb korosztályú – 40-59 éves – férfiakat érinti. (Körülbelül a tízezer lakosra jutó öngyilkosságok száma 90,9. Egyébként e kategória öngyilkossági mutatója emelkedett legjelentősebb mértékben az 1960-as évekhez képest.³) Az ismertté vált bűncselekmények száma az utóbbi öt évben megkétszereződött, ennél is jelentősebb azonban az, hogy a bűnözés szerkezete átalakult, a lakosságra nézve nagyobb félelmet keltő jelenséggé vált. A bűnözés növekedését lényegesen meghaladó mértékben növekedett ugyanis annak az esélye, hogy az állampolgár bűncselekmény áldozatává válhat.⁴ (1988-ban 45 331 sértett személyt regisztráltak, 1993-ban már 226 393-at.) Az adott deviáns magatartási típus szerkezeti jellemzőinek ismerete nélkülözhetetlen a jelenség társadalmi megítéléséhez.

Az öngyilkosságok háttere sok esetben az alkoholizmus. A halálokok körében az idült májbetegségben és májzsugorban elhunytak aránya 1948 óta folyamatosan emelkedett, az 1960-as évekhez képest több mint duplájára nőtt. (A halálokok között 1948-ban 0,4, 1960-ban 2,5, 1980-ban 4,49, 1991-ben 5,69 százalék az idült májbetegség és májzsugor.⁵) Miközben tehát az egyik jelenség csökkenhet, a másik emelkedhet, de egymást helyettesítő magatartási formává is válhat. Az öngyilkosságok egy része a társadalmi kapillaritás következtében áttérőldhet a bűnözésbe. Az esetek nagy részében ugyanis mindkét típusú magatartás problémamegoldó erőszakos viselkedés, a befelé irányuló önpusztítás meghatározott körülmények között romboló, másokat megsemmisítő erőszak formájában jelenhet meg. Ez utóbbit pedig már a bűnügyi statisztika tartja nyilván.⁶

3 Tények könyve '93. Szerkesztette: Baló György, Lipovecz Iván. Greger Media Kft. Budapest, 1993. 183., 188., 19. oldal.

4 Lásd ezt bővebben kifejtve Gönczöl Katalin: A bűnözés társadalmi összefüggései. Társadalmi Szemle, 1993. évi 3. szám.

5 Tények könyve. 183. oldal.

6 A társadalmi kapillaritásról Magyarországon először, igaz, hogy más összefüggésben Hacker Ervin írt. Hacker Ervin: Háború és bűnözés. Magyar Szemle, 1943. június. Budapest. Hacker Ervin: Társadalmi kapillaritás és kriminalitás, Pécs, 1936.

A deviáns viselkedési formák nem egyformán érintik a társadalmi rétegeket, megoszlanak általában egyenetlen. A társadalmi periférián a deviáns magatartások szinte minden formája – erőszakos, vagyon elleni bűncselekmények, öngyilkosság, alkoholizmus, úgynevezett szerzett mentális betegségek – halmozottan fordul elő.⁷ Lehet, hogy viszonylag nagy a deviáns magatartások száma, de azok többségükben a társadalom viszonylag szűk, zárt rétegében fordulnak elő és addig, amíg a mértékadó köröket nem veszélyeztetik, nem válnak politikai tényezővé.

A társadalom reális devianciája mindig eltér a nyilvántartott, regisztrált jelenségtől. A látens bűnözést nagymértékben befolyásolja például, hogy a hatóság mennyire készségesen reagál a feljelentésekre vagy a sértett mennyire érzi reményteljesnek a tettes felderítését, illetve a bűncselekménnyel okozott kára megtérülését. Ha a hatóság a túlterhelésből származó elhárító mechanizmusoknak enged, ha a nyomozás felderítési hatékonysága alacsony, ha a sértett büntetőeljárás-jogi helyzete rossz és abban kiszolgáltatottnak érzi magát, ha kára megtérülésére nem érez reális esélyt, akkor a kisebb jelentőségű bűncselekményeknél eltekint a feljelentéstől. A nyilvántartott öngyilkosság áldozatainak száma például csökkenhet a vallásos szemlélet társadalmi terjedésével, amennyiben bizonyos egyházak elítélik az öngyilkosságot és ez stigmatizáló hatású a hozzátartozókra is. Hasonló eredményre vezet, ha a biztosító öngyilkossági haláleset után nem fizet életbiztosítást. A káros, sőt sérelmes viselkedések eltitkolására ösztönözhetnek tehát egyes intézményes vagy társadalmi reakciók.

Csupán anyagi okok is vezethetnek egyes negatív jelenségek csökkenéséhez. A nyilvántartott alkoholisták, kábítószerfüggők, neurotikusok száma csökken, ha az egészségügyi intézmények fogadóképessége anyagi okok miatt megfogyatkozik. A gondozó hálózat sérülésével csak a legsúlyosabb esetek kerülnek intézményes kezelésre. A szenvedélybetegek esetleg már nem is alkoholistaként kerülnek nyilvántartásba, hanem a májzsugorban elhunytak körében vagy éppen a szenvedélyfüggőségéből elkövetett bűncselekmények számát szaporítják.

Mindezekre, valamint arra figyelemmel, hogy a deviáns viselkedési formák a társadalmi reprodukciós folyamatokban kölcsönösen erősítik egymást, az anómia kérdésének eldöntése szempontjából csak együtt és egymásra tekintettel vizsgálhatók. A társadalomtudományoknak ezért egyik legfontosabb feladata az, hogy feltárják a devianciák reális összefüggéseit és a tényleges előfordulási gyakoriságukat.

A megelőzés elméleti alapjai

A bűnözés legtágabb értelemben vett megelőzése az előbbieken kifejtettnek megfelelően azonos rendszerben helyezkedik el a többi deviáns viselkedési forma megelőzésének lehetőségeivel. Olyan intézkedések összességéről van szó, amelyek a társadalom kohéziójának növelésére, az egyének és természetes közösségeik társadalmi kötelekeinek megtartására vagy a lazuló kötelek erősítésére, a társadalmi integráció biztosítására irányulnak. (Durkheim munkássága óta azonban tudjuk, hogy a nagyon túlzó, erőszakos, diktatórikus jellegű integráció is vezethet devianciához. Az ő példája szerint ez lehet az oka az altruista jellegű öngyilkosságnak.⁸)

A társadalmi kontrollelmélet a modern társadalmak egyént és kis közösségeket megtartó képességéből indul ki. A társadalom integrációs adottságait a kontrollmechanizmussal azonosítja és abból vezeti le, hogy az az adott körülmények között mennyire képes a normakövetésre ösztönözni. A kontrollelmélet szerint a személyiség nem kiszol-

⁷ Lásd bővebben Gönczöl Katalin: *Bűnös szegények. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest, 1991. III. fejezet.*

⁸ Durkheim, E.: *The Division of Labor in Society.* Glencoe, IL. Free Press, 1933.

gátlatott rabja az őt körülvevő tényezőknek, hanem racionális, döntésképes lény, aki mérlegeli, hogy az éppen felmerült szükségletének kielégítése vagy konfliktusa feloldása során, ha a deviáns megoldást választja, azzal mit kockáztat. Más szóval „kifizetődő-e” számára a normaszegés. Az egyéni kontrollal szemben a társadalmi kontroll a csoportoknak és intézményeknek az a képessége, amelynek megvalósítása során a kívánatos normák hatékonyra, működővé válnak.⁹

Az 1950-es évek óta fejlődő társadalmi kontrollelmélet alapján a deviancia által veszélyeztetett személyek diagnosztizálhatók. Felderítésükhöz vizsgálni kell azt, hogy az egyénben a követendő normák milyen mértékben tudatosultak, mennyire vált a meggyőződés részévé, milyen mértékben gyakorolják azokat az életmód realizálása során és mennyiben elkötelezettek a normakövető magatartások gyakorlásában. A veszélyeztetettség megállapítása csak a szocializáció meghatározott fokán, leghamarabb fiatal korban valósítható meg és életkoronként változhat. Csökkentheti a devianciára ösztönző motívumokat az életkor növekedése fiatal felnőttkor után vagy a megállapodottság (például az állandó munkaviszony, a stabil házassági kapcsolat, a rendezett lakásviszonyok). Sokan azért döntenek a bűncselekmény elkövetése mellett, mert az azonnali „örömszerzés” motívuma erősebb náluk, mint a hosszabb távú következmények – lebukás, megbüntetés, társadalmi státuszvesztés – mérlegelése. Az alacsony önkontrollnak azonban nem szükségszerű következménye a bűnelkövetés, mert ha a közösségi, társadalmi kontroll erős, akkor ez kielégíti az alkalmilag feltámadt bűnre vagy öngyilkosságra ösztönző motiváltságot.¹⁰

Empirikus kutatásokból származó eredményekre támaszkodva a kutatók jelentős csoportja folyamatosan azt hangsúlyozza, hogy egyedül a társadalmi kontrollként megjelölt modell viszonylag szegényes magyarázatot ad a reális deviáns jelenségekre. A társadalomhoz, különösen a kisközösségekhez kötődő szálak erőssége bizonyos történelmi körülmények között ugyanis éppúgy ösztönözhet bűnelkövetésre, mint a kötődés hiánya esetleg más körülmények között. Az 1930-as években, a gazdasági válság idején, Hollandiában például a nős tolvajok száma meghaladta a nem családban élőkéét. Az elkövetőket nyilvánvalóan a családjuk létéért folytatott küzdelem sarkallta a bűnelkövetésre, éppen a kötődés erőssége vált a normaszegés motívumává. A lopás akkor is tiltott viselkedés volt, az elkövetők többsége, a kisközösség alapvető szükségletének kielégítése érdekében mégis feloldozást érzett a tilalom alól. Ez a jelenség a nyugati államokban azóta sem fordult elő. A példa azonban alkalmas annak érzékeltetésére, hogy csupán a kötődés, a kontroll leírásával nem követhető nyomon a devianciák társadalmi reprodukciója.¹¹

Durkheim munkássága alapján a Merton által az 1930-as évek végén kidolgozott „strain” elmélet és ennek azóta továbbfejlesztett változatai sokkal differenciáltabb képet festenek a deviáns viselkedési formák társadalmi keletkezési körülményeiről, a deviancia előfordulására vonatkozó egyenlőtlen társadalmi esélyekről, valamint a társadalmi egyenlőtlenségekből származó devianciákról, mint a lényegesen később keletkezett kontrollelmélet. Ma inkább a relatív, mint az abszolút depriváció az esélyegyenlőtlenségből származó devianciák forrása. A jobb módú társadalmakban általában nagyobb a társadalmi egyenlőtlenségből fakadó bűnözés, mint a szegényebb társadalmakban.¹² Ebben

⁹ Reiss, A. J.: Delinquency as a failure of personal and social controls. *American Sociological Review* 16. 1951. 196–207. old., Toby, J.: Review of family relationships and delinquent behavior. *American Sociological Review* 24. 1959. 282–283. oldal.

¹⁰ Hirschi, T.: Causes of Delinquency. Berkley, CA.: University of California Press, 1969., Hirschi, T.: Crime and family. In: *Crime and Public Policy*, Ed.: Wilson, F. Q., San Francisco: ICS Press, 1983., Hirschi, T. and Gottfredson, M.: The distinction between crime and criminality. In: *Critique and explanation. Essay in honor of Gwynne Nettler*. Ed: Hartnagel, T. F. and Siverman, R. A., New Brunswick, N. J. Transaction Books, 1986., Gottfredson, M. and Hirschi, T.: A general theory of crime, Stanford, CA: Stanford University Press, 1990.

¹¹ Jongman, R. W.: Crime as a political problem, Playground Holland, Amsterdam, 1993. 1–18. oldal.

¹² Kerner, H. J.: Theoretical and Research Topics in International Criminology. Closing remarks on the Scientific Content of the 11th International Congress on Criminology. Budapest, August 1993. (Kézirat) 6. oldal.

az elméletben a normáknak, különösen azok változásának is megvan a jelentősége, míg a kontrollelmélet az uralkodó normákat általában konstans tényezőként kezeli.¹³

A „strain” elméletek mellett még a szubkultúra és az úgynevezett tanulási elméletek is hozzájárulnak a deviancia keletkezésének komplexebb megközelítéséhez. Merton munkássága alapján *Cloward, Cohen* és *Ohlin* dolgozta ki a deviáns szubkultúra modelljét. Ez az uralkodótól eltérő, koherens, közösségi, főleg kisközösségi kultúra és amennyiben bűnözésre ösztönző szubkultúra, annyiban eszközül szolgál a középosztály uralkodó normái elleni cselekvésre. Főleg azok körében, akiknek az érvényesülési lehetősége korlátozott, lehetetlenné vagy kilátástalanná vált. A szubkultúra keletkezésére nagy esély van a hátrányos helyzetű kisebbségekhez tartozó csoportokban, valamint a generációváltás akadályai esetén a fiatal korosztályokban.¹⁴ Az említett szubkultúrára éppen a tagok közötti erős kötődések a jellemzőek és ezek a deviáns viselkedési formák táplálói. Konkurens kultúrát jelentenek a normakonform, többségi mintákhoz képest. A kontrollelmélet – mivel elsősorban a társadalmi kötődések hiányára reagál – nem érzékelteti megfelelően a szubkultúrák jelenlétét és a deviancia szempontjából jelentős felhajtóerejét.

A tanulási elmélet (differenciális asszociáció) az erkölcsi szocializációt tanulási folyamatként fogja fel. A szemtől-szembeni emberi kapcsolatok rendszerében sajátítja el mindenki azt a morális értékrendszert, amelyet élete során a sokféle társadalmi cél elérésében követ. Általában az olyan személyeknél vetődik fel a meg nem engedett, a jogellenes megoldás, akiknek környezetében ezek az átlagosnál gyakrabban fordulnak elő. Nemcsak a negatív magatartási minta, hanem annak technikája is ugyanilyen módon sajátítható el, így például a bűncselekmény elkövetési módja vagy az alkoholizmushoz vezető ivási szokások.

Az erkölcsi szocializáció során ritkán fordul elő az uralkodó normák érvényességének teljes tagadása. Gyakoribb az, hogy az eltérést az átlagosnál megengedhetőbbnek tartják vagy bizonyos élethelyzetekben inkább ezekhez ragaszkodnak.¹⁵ A tanulási elméletek a társadalomhoz kötődő szálak minősége szempontjából igazítanak el. Felhasználásukkal értelmezhetővé válik, hogy milyen érték-átörökítés vagy minta játszott szerepet a szocializációban vagy a konkrét helyzetben, mit közvetítettek a természetes kisközösségek – család, kortárs csoport, baráti kör –, miért volt sikertelen, vagy kevésbé sikeres az erre rendszeresített intézményeknek – például az iskolának – az uralkodó normákat közvetítő tevékenysége. A kontrollelmélet viszonylag kevés figyelmet szentel a szocializációban résztvevő kisközösségek és a szocializációban érintett személy interakciójának, az érdeklődését ebben a kölcsönös viszonyban inkább csak az egyik szereplőre koncentrálja.¹⁶

A káros, sérelmes viselkedés a legerősebb motivációk ellenére sem jöhet létre a kínálkozó alkalom, a magatartás megvalósítását lehetővé tevő feltételek nélkül. E tényezők tanulmányozásának fontosságára újabban éppen az előbb bírált kontrollelmélet hívta fel a figyelmet. A bűnelkövetésre ösztönző közvetlen környezet jelentőségére a múlt században már *Guerry* és *Quetelet* is felfigyelt. Főleg statisztikai elemzéseket tartalmazó mun-

¹³ Lásd a legutóbbi irodalomban bővebben kifejtve: *Muncie, J. and Fitzgerald, M.*: Humanizing the deviant: affinity and affiliation theories. In: *Crime and Society*. Ed. *M. Fitzgerald, G., McLennan, J., Pawson*, Routledge, 1990. 403–415. oldal, valamint *Menard, S. and Elliott, D. S.*: Social Control Theories in Developmental Perspective Studies on Crime and Crime Prevention. Annual Review, Vol. 2. 1993. 69–86. oldal, továbbá *Waller, I.*: An International Perspective with Special Reference to Canada. In: *Crime and Social Policy*. NACRO, London, 1992.

¹⁴ Lásd különösen *Cloward, R. A. and Ohlin, L. E.*: Delinquency and Opportunity: A theory of delinquent gangs. New York, Free Press, 1960., *Cohen, A. K.*: Delinquent Boys, Macmillian Company. The Free Press, 1955.

¹⁵ *Sutherland, E. and Cressey, D.*: Principles of Criminology. 8th. ed. Philadelphia, Lippincott, 1974. (Az első kiadás 1947-ben)

¹⁶ Lásd erről hasonló véleményt *Hawkins, J. D. and Weis, J. G.*: The social developmental model. An integrated approach to delinquency prevention. Journal of primary prevention. No. 6. 1985. 73–97. oldal, valamint *Elliott, D. S. and Menard, S.*: Delinquent behavior and delinquent friends: Temporal and developmental patterns. In: Some current theories of deviance. Ed. *J. D. Hawkins*. Newbury Park, CA: Sage, 1993.

kasságuk során rámutattak arra, hogy a bűncselekmények nem a lakossággal arányos módon oszlanak meg. A vagyon elleni bűncselekmények jellemzőbbek az ipari vidékeken a városi életforma körülményei között, míg az erőszakos bűncselekmények inkább a mezőgazdasági termeléssel és falusi lét körülményeivel függenek össze. Mindketten megállapították, hogy a bűnözés előbb említett tendenciái bizonyos állandóságot mutatnak.¹⁷

Jóval később, az 1940-es években a chicagói kriminológiai iskola megalapítói, *Shaw, McKay* már a közvetlen fizikai környezet devianciát, bűnt keltő hatásával foglalkozott. Megállapításuk szerint a nagyvárosok elhanyagolt körzetében, a rossz fizikai állapotban lévő lakótömbökben azért magasabb a bűnözés aránya, mint a város más részeiben, mert ide telepszik az a hátrányos helyzetű, dezorganizációra hajlamos, nehezen integrálódó lakosság – főleg az új bevándorlók –, akik képtelenek megteremteni saját közösségük önszabályozó mechanizmusait. Az ott lakók időről időre, részben vagy egészen kicserélődnek ugyan, de az adott zóna bűnözési mutatói addig nem változnak, amíg a terület – rendszerint a gyorsan fejlődő nagyváros tradicionális központja –, teljes építési rehabilitációja meg nem történik. Ekkor az újonnan restaurált, drága lakásokba már a középosztály tagjai települnek és ezzel egyidejűleg a deviancia aránya az átlagosra csökken.¹⁸

Ez az egyébként monokauzálisnak is minősíthető elmélet ma is hasznos tanulságokat tartalmaz. Felhívja a figyelmet a fizikai környezet fontosságára és kiindulásul szolgál a deviancia területi elemzéséhez, a zónákra bontott analízishez. Ennek a vizsgálódási módszernek a segítségével derült fény arra, hogy bizonyos zónák az átlagosnál lényegesen nagyobb mértékben „termelik” a bűnözőket és azok áldozatait, és itt fordul elő legnagyobb mértékben az alkoholizmus, az öngyilkosság és a kábítószer fogyasztása is. Ebből többen arra a következtetésre jutottak, hogy az elkövetés okaira ható megelőzési munka az eddiginél jobban koncentrálható az úgynevezett veszélyeztetett zónákra.¹⁹

A legutóbbi évtizedekben megjelenő empirikus vizsgálatok már arra hívják fel a figyelmet, hogy az átlagon felüli devianciát eredményező fizikai környezet, tehát az elkövetők lakhelye a technika, különösen a tömegközlekedés fejlődésével mind kevésbé esik egybe a bűnelkövetés színhelyével. Ez mindenekelőtt a vagyon elleni bűncselekményekre jellemző. E megfigyelésekből alakult ki a kriminológia új irányzata, az úgynevezett environmental szemlélet, amely már elszakad a devianciára, a bűnelkövetésre ösztönző személyes motiváltságtól, e negatív folyamatokat eredményező társadalmi folyamatoktól. A kutatók itt csak azokra a kérdésekre keresik a választ, hogy hol, mikor és milyen formában jelenik meg egyes területeken, zónákban a bűnelkövetés. Az összegyűjtött ismeretek birtokában bűnözési térképet készítenek. (Ilyen térkép készíthető az alkoholfogyasztásra, a drogereskedelemre is.) Vizsgálódásuk alanyai a bűnelkövetők mellett a sértettek, valamint a társadalmi kontrollt megvalósító intézmények (így az adott területen a rendőrök jelenléte, működésük hatékonysága).

Több évtizedes kutatási tapasztalataik arra az érdekes következtetésre vezettek, hogy – a szervezett bűnözés esetét kivéve – az elkövetők általában a vagyon elleni bűncselekmények megvalósítása céljából sem keresnek teljesen ismeretlen területet, hanem olyan helyeket választanak, amelyeket életformájuk részeként ismernek (például munkahelyüket, szokásos szórakozó helyüket stb.). A tett megvalósítására azonban akkor kerül csak sor, ha az adott időpontban a kontroll alacsony szinten működik és a kívánt anyagi javak viszonylag könnyen elérhetőek. Például nincs biztonsági zár, riasztó, szabadpultos rendszerű az önkiszolgáló üzlet, nincs a közelben őr, rendőr, tulajdonos. Azt a legutóbbi idők kutatásai is igazolják, hogy amíg a vagyon elleni bűncselekmény elkövetésének „utána-

17 *Quetelet, M. A.*: A Treatise on Man and Development of his Faculties. Edinburgh, 1842., *Guerry, F.*: Franciaország erkölcsi statisztikájára vonatkozó tanulmányok. Párizs, 1833.

18 *Shaw, C. and McKay, H.*: Juvenile Delinquency and Urban Areas, Chicago, University of Chicago Press, 1942.

19 Lásd ennek bővebb kifejtését *Brantingham, P. J. and Brantingham, P. L.*: Environmental Criminology, The Dimension of Crime, Toronto, 1993. hivatkozik Wirth, L. 1938-ban megjelent munkájára. 15. oldal.

jár” az elkövető, az erőszakos, főleg a konfliktusból fakadó erőszakos bűncselekményeket, még az erőszakos nemi közösülést is, inkább a lakóhelye közelében, annak szomszédságában valósítja meg.²⁰

A kontrollélmélet bűnalkalmakat kutató irányzata, valamint a bűnelkövetést lehetővé tevő közvetlen fizikai környezet vizsgálata, új perspektívát nyitott a potenciális sértettek magatartásának vizsgálata, ennek célzatos befolyásolása előtt. A fizikai környezet bűnkeltő vagy az elkövetést megkönnyítő hatásának modern értékelése pedig új összefüggésbe helyezte a várostervezést, az építészetet, kialakította a pénzforgalom biztonságának, a vagyonvédelemnek, a személyi biztonságának a technikáit. Erre új iparágak, üzleti tevékenységek, biztosítási technikák specializálódtak. Mindezek ismeretében dolgozható ki a megelőzés taktikája.

A megelőzés taktikája társadalompolitikai szinten nem cserélhető fel, nem helyettesíthető a megelőzés stratégiai kérdéseivel. A csak taktikai szempontokra épülő megelőzési modell abból a téves feltételezésből indul ki, hogy a modern civilizáció feltételei között el kell és el lehet tekinteni a devianciát újratermelő, társadalmi struktúrában lejátszódó folyamatoktól. Több – főleg európai – kutató szerint az összes fejlett ipari országban az 1960-as évek vége óta annak ellenére növekszik ugyanis a bűnözés és a többi deviancia, hogy az érintett országok nemzeti összterméke növekedett, az abszolút szegénység eltűnt. Szerintük nem a szegénység, a stressz, hanem a fogyasztási javak kínálatának növekedése, a társadalmi kontroll hiánya és a kínáló alkalmak végtelen elszaporodása okozza a negatív jelenségek tömeges terjedését. Röviden szólva, a fejlett civilizációnak a növekvő demokráciáért és a jólétért kell megfizetnie a nemkívánatos, sőt veszélyes cselekmények szaporodásával.

E gondolatmenetből következik, hogy az eredményes megelőzési modellben a cselekvésnek az említett körülmények befolyásolására kell korlátozódnia. Növelni kell tehát az ellenőrzést a fiatalok szocializációja során, a bűnre csábító alkalmak közül meg kell nehezíteni, vagy lehetetlenné kell tenni a bűnös, vétkes szándék realizálódását. Meg kell akadályozni azt, hogy a bűnelkövetés kifizetődő vállalkozás legyen, ehhez növelni kell a bünfelderítés hatékonyságát, a lebukás veszélyét. Hasonló szemléletet kell érvényesíteni a büntető szankciók megválasztása során is.²¹ Az így megalapozott nemzeti bűnmegelőzési stratégiák eddig azonban csak átmeneti sikereket hoztak. Csupán az ellenőrzés fokozásával nem sikerült a fiatalok bűnelkövetők szaporodásának útját állni például Hollandiában. Pedig az iskolák egy részében regisztrert vezettek a sokat hiányzó vagy elcsavargó gyerekekről. Kötelezővé tették számukra a délutáni, úgynevezett felzárkóztató foglalkozásokat, így gondoskodva a társadalmi kontroll növeléséről.²²

A bűnalkalmak csökkenésében sikeresnek látszó akciót bonyolítottak le Stockholm belvárosának „visszafoglalására” a deviáns fiataloktól. Ez az akció több éves harmonizált programot jelentett a rendőrség, az utcai szociális munkások, a családvédők és a szülők önkéntes egyesülete között. Stockholm belvárosa ma kétségtelenül biztonságosabb hely, viszont a város más, kevésbé központi körzeteiben soha nem látott mértékben koncentrálódnak az utcai bűncselekmények, a deviancia. Ez azt bizonyítja, hogy a stratégiaként használt taktika, amennyiben sikeres, csak eltereli az egyik helyről a

20 Jeffery, C. R.: *Crime Prevention Through Environmental Design*, 1971., Newman, O.: *Defensible Space: Crime Prevention Through Urban Design*, 1972. Lásd bővebben: Brantingham and Brantingham: i. m. 20–22. oldal.

21 Lásd különösen: van Dijk, J. J. M.: *Understanding Crime Rates: On the Interaction Between the Rational Choice of Victims and Offenders*. 11th. Congress of Criminology, Budapest, 1993. Kézirat, van Dijk, J. J. M.: *Future Perspective Regarding Crime and Criminal Justice*. Report for the Fourth Conference on Crime Policy organized by the Council of Europe, on 9–11 May, 1990 in Strasbourg, Wikström, P. H. O.: *Delinquency and the Urban Structure*. In: *Crime and Measures Against Crime in the City*. Ed.: Wikström, P. H. O., National Council for Crime Prevention, Sweden, BRA report, 1990.

22 Junger-Tas, J.: *Policy Evaluation Research in Criminal Justice*. Studies on Crime and Crime Prevention, Annual Review Vol. 2. Scandinavian University Press, 1993.

másikra a nemkívánatos jelenségeket, de azok társadalmi jellegén, előfordulásán mit sem változtat, hiszen a beavatkozás itt is csak a felszíni „kezelésre” irányult.²³ A megelőzési koncepció kimunkálásánál tehát a stratégiai és a taktikai lehetőségek csak együtt, egymásra tekintettel, komplex rendszerben alkalmazhatók.

Érdemes megjegyezni, hogy míg egy adott társadalomban a megelőzés stratégiájának kidolgozásánál az összes devianciával szemben általában azonos elvek követendők, addig a taktika meghatározásánál nagyobb specializációra van szükség. Nemcsak a bűnmegelőzés taktikája különbözik az öngyilkosságtól, hanem a bűnözésen belül is igen sokszínű és speciális védekezési módok alakítandók ki. Az élet elleni támadás megelőzése például eltér a betöréses lopás vagy a közlekedési bűncselekmények megelőzésére teendő taktikai intézkedésektől. (Itt sem szabad persze merev határokat megállapítani, mert például a kocsmák nyitva tartásának szabályozása nemcsak az utcai garázdaságok megfékezését eredményezheti, hanem az alkoholfogyasztási szokásokat is befolyásolhatja.)

A megelőzés tehát tudatos emberi cselekvés, amely a devianciák keletkezésének megfékezésére vagy az általuk okozott kár elhárítására irányul. Ez egyaránt lehet egyes személyek, természetes közösségek (család), érdekközösségek (szomszédság), állami és nem állami, társadalmi szervezetek spontán vagy célzatosan kialakított reakciója, cselekvési programja. A legtágabb értelemben vett megelőzés a devianciákat termelő társadalmi folyamatokba való olyan tudatos beavatkozást jelent, amelyek fékezik azok újratermelődését. Olyan korrekciós politikáról van szó, amely meglévő és működő automatizmusok ellen hat. Fékezi például a piaci törvények érvényesülésével létrejött szélsőséges egyenlőtlenségeket, a szegregációt.²⁴ Beavatkozást jelenthet az eredménycentrikus iskolapolitikába, fokozva az iskola „megtartóképességét”. Növelheti a devianciákat „kezelő” intézmények fogadóképességét, korai beavatkozással akadályozva a súlyosabb következményekkel járó deviáns viselkedési formák terjedését. A gyermek- és ifjúságvédelmi politika kifejlesztésével, működőképességének biztosításával növeli a társadalmi integrációra képes fiatalok körét.²⁵ Konkrét programot tartalmazhat a nélkülöző gyermekek mentésére.²⁶ Támogató politikát dolgoz ki a szakképzetlen, tartós munkanélküliséggel küszködő fiatalok és fiatal felnőttek integrációs esélyeinek növelésére.²⁷ Családsegítő szolgáltatások megszervezésével gondoskodik a krízisbe jutott vagy tartós válságjal küszködő családok támogatásáról, annak érdekében, hogy minél előbb visszanyerjék szuverén társadalmi státusukat. Krízisintervenciónak tekinti a hajléktalanok szállásigényének kielégítését és törekszik a reintegrálásukra.²⁸ Tudatos politikai eszközökkel akadályozza az erőszak társadalmi kultuszának terjedését.

Ebben a – szinte minden gazdaság- és társadalompolitikai szférát érintő – modellben van létjogosultsága a bűnmegelőzés speciális rendszerének. Emellett, ezzel egyenértékű rendszerként képzelhető el a többi deviáns viselkedési forma megelőzésére szolgáló intézkedések és intézmények köre. Ezek az alrendszerek azonban csak egymásra tekintet-

23 A project Wikstöröm és munkatársai i. m. elképzelései szerint alakult. Az eredményeket viszont magunk tapasztaltuk 1993 tavaszi tanulmányútunk során. Beszámoló a Magyar Kriminológiai Társaság tagjainak svédországi tanulmányútjáról. Kriminológiai Közlemények 47. Magyar Kriminológiai Társaság, Budapest, 1993. 207. oldal.

24 Lásd ennek bővebb kifejtését Gönczöl Katalin: A bűnözés társadalmi összefüggései. i. m.

25 Farrington, D. P.: The Origin of Crime: the Cambridge Study in Delinquent Development, Richard L. Jenkins and Wain K. Brown, New York: Prager, 1988.

26 Waller, I.: An International Perspective i. m.

27 Timmerman, H.: Unemployment and Criminality. 11th International Congress on Criminology, Budapest, 1993. Kiadó: University of Groningen, 1993., Brydensholt, H. H.: Crime Policy in Denmark. Crime and Delinquency, January 1980.

28 Barak, G.: Homelessness and the Case for Community-Based Initiatives. In: Criminology as Peace Making, Indiana University Press, 1991. 47. oldal.

tel, néha összefonódva működőképesek és aszerint van jelentőségük az adott társadalom életében, hogy – e tanulmány első részében kifejtetteknek megfelelően – mennyiben minősíthető anómiásnak maga a társadalom.

A bűnmegelőzés modellje

A bűnmegelőzés modelljét a cselekvési lehetőség és annak címzettjei szempontjából három szinten lehet megközelíteni. Az első szint az elkövetői, a második a sértetti. A harmadik szint a bűncselekményeket lehetővé tevő alkalom szempontjából határozható meg. A veszélyeztetettség fokozatai szempontjából mindhárom újabb három szinten határozható el egymástól. Így beszélhetünk elsődleges, másodlagos és harmadlagos megelőzési modellekről.²⁹

Az elsődleges megelőzés körébe tartoznak mindazok a cselekvési módok, amelyek a lakosság biztonságérzetét erősítik, társadalmi integrációs esélyeit javítják, a devianciák társadalmi reprodukcióját fékezik. Ezen a szinten alig lehet különbséget tenni a devianciák formái, fokozatai között. Nem feltétlenül különül el az elkövetővé vagy sértetté válás megelőzési módja sem, ha csak a bűnözés megelőzésének logikáján belül maradunk. Korai stádiumban történő beavatkozásról van tehát szó. A társadalompolitikában itt kerülnek mozgósításra az előző pontban stratégiai jelentőségűnek minősített, sokszínű politikai és intézményi megoldások. Az egyedi jelenség szintjén pedig olyan jelzésekre történik reakció, amelyek negatív viselkedési tendenciákra vagy sérülékenységre, veszélyeztetettségre utalnak. Gyakori iskolai hiányzás, csavargás, szökés, negatív hatásokat érvényesítő baráti kör, alkoholista szokások rögzülése, tartós munkanélküliség, erkölcsi fejlődésben veszélyeztető közvetlen környezet és más hasonló tényezők jelezhetik a beavatkozás szükségességét. Az elsődleges megelőzés során a beavatkozás lehetősége – az állampolgári szabadságjogok veszélyeztetésére és a beavatkozás esetleges stigmatizáló hatására figyelemmel – csak nagyon korlátozott lehet, ezért csak segítő jellegű szolgáltatás képzelhető el.

Az elsődleges megelőzéshez a bűnalkalmak csökkentése szempontjából azok a technikai és szervezési megoldások tartoznak, amelyek a bűnözési adottságokkal szemben – megfelelő elterjedtség esetén – viszonylagos védeltséget biztosítanak. Ahogy egy országnak lehet tűzrendvédelmi, árvízvédelmi, vagy földrengés esetére érvényes technikai, biztonsági, szervezési szabályzata, a bűnelkövetési alkalmak csökkentésére is elképzelhető hasonló, például a pénzforgalomban, a közlekedésben, az építési szabványok meghatározásában, a vagyonvédelemben, a járművek szabványában, a városrendezésben. A piac körülményei között kifejlődnek azok a szolgáltatások, beruházási lehetőségek, amelyek igénybevétele, méginkább megvásárlása esetén a veszélyérzet reálisan csökkenthető. E kereskedelmi és szolgáltatási tevékenység országos hálózata az elsődleges megelőzés infrastruktúrájába tartozik.

A megelőzési stratégia és taktika kifejlesztéséhez feltétlenül szükség van a tényleges kockázatra vonatkozó felvilágosításra, hiteles információk szolgáltatására, annak a folyamatnak a tudatos segítésére, amelyben az adott társadalom tagjai megismerhetik az áldozattá és a bűnelkövetővé válás következményeit, elkerülésének módjait és az ehhez rendelkezésre álló intézményes segítség eszközeit.

A másodlagos megelőzés szintjén már jobban elkülönül egymástól az elkövetővel és a sértettel kapcsolatos stratégia, de a határok nem merevek. Könnyen összemosódhatnak ugyanis a cselekvési lehetőségek, mint ahogyan gyakran előfordul, hogy bizonyos körökben ugyanaz a személy egyik alkalommal elkövetőként, másokban pedig sértettként kerül

²⁹ A modell formai szempontból követi van Dijk által 1990-ben felállított elméleti sémát. Van Dijk, J. J. M.: Future perspective, i. m. 14–15. oldal.

be a bűnügyi nyilvántartásba. Ez különösen a hagyományos vagyon elleni és az erőszakos bűncselekményeknél gyakori. Azokról az intézményes reakciókról van itt szó, amelyeket általában a már veszélyzónákban lévőekkel vagy az enyhébb devianciákat tartósan megvalósítókkal szemben rendszeresítenek.

A bűnmegelőzés szempontjából ilyen veszélyzónába tartozik például a kábítószerfüggő, az alkoholista, az ilyen vagy bűnöző életmódot folytató családban nevelkedő fiatal, az antiszociális baráti körhöz tartozó és nem családban nevelkedő fiatal. Hasonló megítélés alá esnek a még bűncselekményt el nem követett notórius szabálysértők, akiknek életmódjában tartósan rögzül például a közlekedési szabályok megsértésének szokása. A másodlagos megelőzésre akkor kerülhet sor, ha alapos a gyanú annak feltételezésére, hogy kedvező alkalom esetén a bűncselekmény bekövetkezik. Bár a veszély konkrétabb, mint az elsődleges megelőzés esetében, a bűnmegelőzés címén alkalmazható intézkedések általában mégsem lehetnek büntető jellegű kényszerintézkedések. A kiváltó okok hatásának csökkentésére irányuló megoldások azonban határozottak, célirányosak és esetenként a kényszer elemeit is tartalmazhatják (például állami gondozás elrendelése, szülői felügyelet megszüntetése mellett intézeti elhelyezés vagy szabálysértési eljárás foganatosítása).

A potenciális áldozatok körének kijelölése a másodlagos megelőzés szintjén már társadalmi tapasztalatokon alapul. Így fokozott figyelemben részesülnek bizonyos „veszélyesebb” foglalkozást folytató cégek, intézmények dolgozói, így a banktisztviselők, a rendőrök, a kereskedők, a gyógyszerészek, a postások. Náluk a foglalkozási szabályok elsajátítása során gondot kell fordítani a bűncselekményekkel kapcsolatos védetség megteremtésére. A bűncselekmény áldozataként fizikai adottságuknál fogva gyakrabban számba jöhető, „sérülékenyebb” személyek – például nők, gyermekek, öregek, mozgásukban korlátozottak, szellemi fogyatékosok – védetségének biztosítása szintén itt vetődik fel. Védekező képességük megfelelő ismeretek elsajátításával, de egyébként a reális kockázat megismertetésével növelhető.

A bűnalkalmak csökkentése területén a másodlagos bűnmegelőzés modelljében a veszélyzónákra bontott terület konkrét bűnmegelőzési taktikája tartozik. Az adott országon, nagyvároson, régióon belül ott van szükség másodlagos bűnmegelőzési intézkedésekre, ahol a „fertőzöttség” általában vagy bizonyos bűncselekmény szempontjából az országos átlagot meghaladja. A megcélzott terület bűnözési térképének elkészítése után, annak felhasználásával, olyan intézkedési tervek kialakítására és alkalmazására kerül sor, amely ott és akkor alkalmas a bűnelkövetés akadályozására. Ha egy adott városrész közbiztonságában sok gondot okoznak a környéken lévő szórakozóhelyek, akkor ezek körül fokozott rendőri járőrözés alakítható ki, de újra szabályozható a nyitva tartásuk is. Ha például az éjszakai órákban elszaporodik a gépkocsilopás, akkor figyelőszolgálat szervezhető polgárőrség, szomszédsági figyelőszolgálat és a rendőrség közreműködésével.³⁰ Hagyományos nagyvárosi építkezésszerű települési formákban jó hatással volt a betöréses lopások megelőzésére a házmaster intézményének visszaállítás. A fő közlekedési útvonalakon a zsebtolvajok és a garázdák ellen jó megelőzési módszernek bizonyult a kalauzok alkalmazása. (Ezek a megoldások Hollandiában nemcsak a bűnmegelőzésre voltak jótékony hatásúak, hanem új munkahelyeket teremtettek már hosszabb ideje munkanélküli-segélyből élők számára. Ezzel évente 23 millió dollárt takarítottak meg a szociális szférában.³¹)

Néha nagyon egyszerű és kézenfekvő megoldások lehetnek igen jótékony hatással a környék lakóinak közbiztonsági közérzetére. Az utcák megfelelő kivilágítása például nem-

30 Ekblom, P.: Urban Crime Prevention: Development of Policy and Practice in England. International Annals of Criminology, Anne 1992. Vol. 30. nos 1 et 2. 65. oldal.

31 Willemse, H. M.: Development in Dutch Crime Prevention. Crime Programme, 1994. Vol. 2. (Megjelenés alatt), Willemse, H. M. and de Waard, J.: Crime Analysis and Prevention: Perspectives from Experience in the Netherlands. Security Journal, 1993. Vol. 4. No. 3. July, 1. 12. oldal.

csak az utcai támadások megelőzésére hat, hanem fokozza az általános biztonságot, sőt – angol tapasztalatok szerint – növelheti a környéken az ingatlanok árát is.³² A bűnalkalmak csökkentése a másodlagos megelőzés szintjén nemcsak településre koncentrálhat, hanem bizonyos ágazatokra is, de a kétféle intézkedési formának össze kell kapcsolódnia. Ha elszaporodnak a gyógyszerárak, pénzintézetek elleni támadások, szándékos gyújtogatásból származó tüzesetek, akkor az adott szakmai szervezeteknek és a biztosító társaságoknak közösen kell kialakítaniuk a védekezés újabb módjait. A bűnalkalmak csökkentésére tett intézkedések tehát a másodlagos megelőzés szintjén nem jelentenek mást, mint a bűnözés közvetlen és konkrét kihívásaira adott célzatos reakciókat.

A harmadlagos megelőzés a már megtörtént bűncselekményekre való intézményes reakciókat tartalmazza az elkövetőkre és a sértettekre vonatkozóan, a bűnalkalmak szempontjából pedig a legveszélyesebbnek minősített „hot spot” zónákban a válságot közvetlenül elhárító mechanizmusokat.³³

Amíg az elsődleges és a másodlagos bűnmegelőzés területén a társadalompolitikai eszközök sokszínű, együttes, komplex alkalmazása nemcsak jellemző, hanem magától értetődő is, addig a harmadlagos megelőzés lehetőségei – ezeken belül főleg az elkövetőkre és a sértettekre irányuló intézményes reakciók – a büntető-igazságszolgáltatás hagyományos tartományában foglalnak helyet. A tudományos vitákban mostanában fogalmazódik meg az a kérdés, hogy a büntető-igazságszolgáltatást elhelyezhetjük-e a megelőzés komplex rendszerében? Másként fogalmazva, van-e a modern büntető-igazságszolgáltatásnak egyáltalán szerepe a bűnmegelőzés átfogó rendszerében? Szabó András szerint a büntetőjog a bűnözés elnyomásának, repressziójának eszköze. A normák érvényességének fenntartására megtorlás útján még akkor is szükség van, ha egyébként megtaláltuk volna a bűnözés megelőzésének csodaszerét.³⁴ A büntető-igazságszolgáltatási rendszer – írja Farkas Ákos – pusztá létével, de nem többel, tölti be társadalmi funkcióját. Megteremti a valószínűségét annak, hogy a bűncselekmény elkövetését felelősségre vonás követi, illetve, hogy tevékenysége során felmutatja és ezáltal erősíti a társadalom által preferált értékeket.³⁵ E cél elérése érdekében a nyomozati szervek munkájában növelni kell a felderítés valószínűségét, a büntető felelősségrevonásnak belátható időn belül követnie kell a nyomozás megindítását, továbbá a bűnösséget megállapító ítéletben a kiszabott szankciónak törvényes, igazságos, reálisan végrehajtható joghátrányt kell tartalmaznia. Szerintem a büntető-igazságszolgáltatás e szűkített funkciója is tartalmazza a bűnmegelőzés lehetőségét. A normák érvényességének eredményes fenntartása vagy erősítése, amely nem kizárólagosan, bár kétségtelenül igen látványosan valósul meg a büntető-igazságszolgáltatás hatékony működése során, önmagában megelőző hatást vált ki. Egy ilyen büntetőpolitikával rendelkező országban ugyanis kockázatosabb és megfontolandóbb a bűncselekmények elkövetése.

A fenti szempontokat eredményesen érvényesítő rendőrség, ügyészség és bíróság csökkenti a potenciális és reális bűnelkövetők körét. A modern civilizációban a büntető-igazságszolgáltatás hatékonyságáról azonban mind negatívabb kép alakul ki, néhányan már éppen válságról beszélnek. A bűnfelderítési hatékonyság általában alacsony, a lebukás veszélye igen csekély, a büntetőeljárás hosszú és a büntetési rendszer sem mindenütt felel meg a modern társadalom követelményeinek. A több rendőr, a több, szigorú büntetés, a több börtön, a „hagyományos eszközök halmozása” – írja Hans-Jürgen Kerner – ma már nem szolgálja a megnövekedett bűnözés társadalmi problémájá-

32 Painter, K.: Public Lighting and Crime Prevention. Paper presented at the British Criminology Conference, 24–27 July 1991 York.

33 Van Dijk: Future Perspective, i. m. 16. oldal.

34 Szabó András: A büntetőjog reformja: G and G Kiadó, Budapest, 1992. 45. oldal.

35 Farkas Ákos: A büntető-igazságszolgáltatási rendszer hatékonyságának alapkérdései avagy hatékonyabbá tehető-e a büntető-igazságszolgáltatás? A Magyar Kriminológiai Társaság 1993. december 3-ai ülésén elhangzott előadás. Kézirat, Budapest, 1993. 15. oldal.

nak megoldását. Mindenekelőtt a meglévő intézmények szorulnak modernizációra. Emellett ki kell dolgozni a bűnmegelőzés és a bűnözéskontroll rendszerszerű és tágabb értelmezésű koncepcióját. Olyan formális és informális mechanizmusokra van szükség, amelyek a bűncselekményekre és azok következményeire egyaránt figyelemmel vannak.³⁶ Ebben a felfogásban a büntető-igazságszolgáltatás egy szélesebb, nagyobb tevékenységi kört érintő rendszerben – a devianciák társadalmi kontrolljának rendszerében – helyezkedik el, annak részeként működik. Ahhoz azonban, hogy e nagyobb rendszerben betölthesse funkcióját, saját territóriumán belül kell az integrációt végrehajtani.

Ma úgy tetszik ugyanis, hogy a büntető-igazságszolgáltatás nem más, mint elkülönült szervezetek – nyomozó hatóság, vádhatóság, bíróság, büntetés-végrehajtás – összessége, melyek mindegyike saját célt követ, de látni kell, hogy csak az egész igazságszolgáltatási rendszer követheti célként a bűnözés társadalmi szintű kontrollját. Az alrendszerek által követett célok tehát csak a teljes rendszer működése által nyerhetnek értelmet.³⁷ A hazai büntető-igazságszolgáltatás belső reformja során, éppen az integráció megvalósítása érdekében, meg kellene kezdeni egy egységes szellemiségű, átfogó, a büntető eljárás-, anyagi és végrehajtási jogot egyaránt érintő kodifikációs munkát. Módszeresen végig kellene gondolni azt is, hogy hol kezdődik a büntetőpolitika cselekvési lehetősége, hol vannak annak korlátai.³⁸ Még ezt megelőző en sort kellene keríteni a már hatályos büntetőjogszabályok végrehajtási – szervezeti, személyi és a további jogi – feltételeinek megteremtésére. Mindezek a problémák azonban önálló tanulmány tárgyát képeznék. Most csak néhány olyan újabb keletű megoldás példaszerű bemutatására vállalkozhatok, amelyek nálunk a hagyományos igazságszolgáltatási szervek és más politikai szférák intézményes együttműködésére épülve a legtágabb értelemben vett megelőzés céljait szolgálják.

Az ENSZ Közgyűlése által 1985-ben elfogadott, úgynevezett Milánói Bűnmegelőzési Akcióterv 35. pontja leszögezi, hogy el kell kerülni a lakosság bizonyos rétegei szociális, politikai, kulturális, gazdasági marginalizálódásának és deprivatizációjának transzformálódását a büntetőeljárásba, különösen a büntetőszankciók alkalmazása során.³⁹ Ennek megvalósítása érdekében elkerülendő például az előzetes letartóztatás elrendelése csupán abból a megfontolásból, hogy egy hajléktalan vagy nem helybeli gyanúsított a nyomozó hatóság rendelkezésére álljon. Az akcióterv szerint a szociális szférával együttműködve kell megoldani az ilyen személy elszállásolását.

Hasonló megfontolásból az őrizetbe vétel vagy az előzetes letartóztatás elrendelése alkalmával, a gyanúsított hozzájárulásával, célszerű értesíteni az illetékes családsegítő központot, ha az említett hatósági intézkedés következtében a család krízishelyzetbe kerül és ezért segítségre, támogatásra szorul.

Az ilyen és hasonló feladatok megoldására például Angliában, Hollandiában és Svédországban a rendőrségen – nem rendőri állományba tartozó – szociális munkást vagy hivatásos pártfogót alkalmaznak. Csupán azért nem szabható ki végrehajtandó szabadságvesztés – még akkor sem, ha ezt a törvény az adott esetben lehetővé teszi – mert az enyhébb büntetés (pénzbüntetés) alkalmazása az elkövető szociális helyzete miatt nem célravezető, a deprivációt fokozza vagy végrehajthatatlan.

Egyebek mellett ettől az elvtől vezérelve alakult ki az alternatív büntetési formák modern rendszere. A pártfogó felügyelettel kombinált próbára bocsátás, felfüggesztett szabadságvesztés, a köz javára végzett munka mint büntetés azonban csak akkor válhat integrált részévé a büntetéskiszabási gyakorlatnak, ha az elbírálás során a bíróság

36 Kerner, H. J.: Theoretical and Research Topics in International Criminology. i. m. 9. oldal.

37 Farkas Ákos: i. m. 11. oldal.

38 Lásd ennek bővebb kifejtését mások mellett Gönczöl Katalin: Bűnös szegények. i. m. 174–202. oldal.

39 Milan Plan of Action. Az ENSZ Közgyűlésének 40/32. számú határozata 1985. november 29-én. In: Compendium of United Nations Standards and Norms in Crime Prevention and Criminal Justice, United Nation, New York, 1992. 20. oldal.

figyelemmel van az elkövető egészségi, szociális, iskolai végzettségbeli adottságaira, családi és lakáskörülményeire. A hivatásos pártfogó által elkészített környezettanulmányban feltárt körülményekre figyelemmel alakíthatók ki a magatartási szabályok vagy a büntetésként elvégzendő munka jellege. A hivatásos pártfogó gondoskodik az alternatív büntetési formák végrehajtásáról. Ő azonban a szociális szféra képviselője a büntető-igazságszolgáltatásban. Feladatainak végrehajtása során egyaránt rendelkezik hatósági ellenőrzési és segítő jellegű, szociális munkási jogosítványokkal.⁴⁰ A nyugati demokráciákban bizonyos szociális tevékenység tehát ma már szerves részeként működik a büntető igazságszolgáltatás rendszerének. Feladatuk a sérülékenyebb rétegek bűnmegelőzési esélyének csökkentése, a megelőzés hatékonyságának fokozása.

A fejlett demokráciákban egyébként nem egyértelműen jellemző az, hogy a büntető-igazságszolgáltatás funkciója leszűkül a bűnözés elnyomására, a represszióra. E kétségtelenül létező tendencia mellett – például electronic monitoring bevezetése – mind fontosabb szerepe van a konfliktusfeloldó, reparatív szerep felvállalásának. A csupán deprivációt jelentő leghagyományosabb büntetési formák – végrehajtandó szabadságvesztés, pénzbüntetés – mellett mind nagyobb jelentőségre tesznek szert a már említett, újabb típusú alternatív büntetések. Alkalmazásuk során átkerül a hangsúly a represszióról a jóvátételre. Egyes államok büntetőeljárásában ezért növekszik a jelentősége az elkövető és a sértett kiegyezésének és annak, hogy az elkövető kártalanítja a sértettet.⁴¹ A reparációs jelleg kerül előtérbe a köz javára végzett munkabüntetés alkalmazásánál. A törvényi előírás szerint az elvégzendő munkának hasznosnak kell lennie és olyannak, amellyel a tettes a közösség számára, a nyilvánosság előtt jóvátesszi a bűncselekménnyel okozott kárt. A pártfogó felügyelet újabb formáiban mind nagyobb jelentősége van az elkövető felelősségtudata növelésének. Ez valósul meg akkor, amikor a bíróság az elkövető egyetértésével, magatartási szabályként szakmai képzésbeni részvételt, iskolai tanulmányok folytatását, gyógykezelésnek alávetést ír elő.⁴²

Az újabb keletű büntetésfilozófiában jelentős szerepe van a büntető-igazságszolgáltatási szervek és más szakmai intézmények együttműködésének. A szabadságelvonást nem jelentő büntetés hatálya alatt álló hajléktalan szállásáról a hivatásos pártfogó közbenjárása az erre rendszeresített szociális intézményekben gondoskodnak. A köz javára végzett ingyenmunka színhelye és jellege nem állapítható meg a helyi önkormányzatokkal való együttműködés nélkül. Az iskolai, szakmai képzésre, átképzésre az adott település iskoláiban, intézményeiben kerülhet csak sor. Az esetleg szükséges gyógykezelésnél is hasonló a megoldás. A munkanélküli elítélt vagy börtönből szabaduló elhelyezkedését egyedül, a helyi szakigazgatási szervek segítségével, a hivatásos pártfogó nem tudja megoldani.

A rendszeres együttműködés azonban nem jelent feladatátvállalást vagy hatásköri összemosódást. A büntetés-végrehajtás során eljáró hivatásos pártfogók illetékessége nem terjedhet túl a tetтарыыos felelősségi rendszerben megállapított és az ítéletben rögzített büntetés mértékén. Működési területük ezért térben és az érintett személyek tekintetében korlátozott. A büntetőpolitikában az általuk megvalósuló szociális, emberi segítés és ellenőrzés egészül ki olyan intézmények szolgáltatásaival, amelyek mentesek

40 Lásd részletesebben Gönczöl Katalin: Bűnözés és bűnmegelőzés. Esély, 1992. évi 1. szám. 42–55. oldal., Dr. Palánkai Tiborné: Hogyan büntessünk a jogállamban, avagy hogyan váltható „apróbb pénzre” a büntetőjogi paradigmaváltás? Kriminológiai Közlemények 42. Magyar Kriminológiai Társaság, Budapest, 1991. 6–33. oldal., Kerecsi Klára: Szociális munkás-e a pártfogó felügyelő? Kriminológiai Közlemények 42. Magyar Kriminológiai Társaság, Budapest, 1991. 113–143. oldal.

41 Lásd ennek bővebb kifejtését dr. Nagy Ferenc: Jóvátétel mint a konfliktusfeloldó igazságszolgáltatás egyik formája. Kriminológiai Közlemények 48. Magyar Kriminológiai Társaság, Budapest, 1993. 4–36. oldal valamint Görgényi Ilona: Kártalanítás vagy jóvátétel. Kriminológiai Közlemények 48. Magyar Kriminológiai Társaság, Budapest, 1993. 37–77. oldal.

42 Lásd e büntetési filozófiák bővebb kifejtését Tulkens, H.: Community Sanction: A new concept of punishment. Paper presented at the 11th International Congress on Criminology, Budapest, August 1993. (kézirat)

a hatósági jogköröktől. Ez utóbbiak segítő jellegű tevékenységének nincsenek az előbbiekhöz hasonló, nagyon szigorú garanciális korlátai.⁴³ A harmadlagos megelőzés területén az elkövetőkkel kapcsolatos cselekvési lehetőség tehát a büntető-igazságszolgáltatás funkciójának betöltésében és ezen belül a büntetőpolitikát megvalósító szervek és más intézmények együttműködésében határozható meg.

A már bűncselekmény sértettjeként számbajöhető fizikai és jogi személyek esetében a harmadlagos megelőzéshez a bűncselekmény káros következményeinek mérséklésére és az újabb sértetté válás lehetőségének csökkentésére vagy elhárítására irányuló intézkedések tartoznak. A sértett és az elkövető közötti kiegyezésről, valamint a sértettnek az elkövető általi kártalanításáról, mint a reparációs jellegű, konfliktusfeloldó büntető-igazságszolgáltatás új megjelenési formáiról már tettem említést. A bűncselekmény sértettje számára a jogsegélyszolgáltatástól kezdve a pszichológiai segítségnyújtáson át sokféle egyéb kompenzáció biztosítható. A modern nyugati demokráciákban a sértettek-re koncentráló mozgalom működtető ereje az a mögöttes filozófia, amely szerint az állam az adófizetők pénzén köteles gondoskodni a polgárok biztonságáról, ha pedig ez sikertelen, mert mégis bűncselekmény történik, akkor a kockázatot osztani kell. Ennek megfelelően bizonyos bűncselekménytípusoknál akkor is jár kompenzáció, ha az elkövető nem ismert vagy ismert ugyan, de nem tudja, vagy nem akarja az általa okozott kárt megtéríteni. E megfontolásból az államtól teljes kártérítésre tarthat igényt például az a sértett, akinek a bűncselekmény a megélhetéséhez szükséges alapvető javait vonta el. A sértetteket segítő intézmények között tartják számon például azokat a szociális szolgáltatásokat, amelyek a bűncselekmény következtében hajléktalanná vált személyek átmeneti szállásproblémáinak megoldására jöttek létre.⁴⁴ A sértettek jogi helyzetének javítására és segítésére intézményesült reakciók egy része a büntető-igazságszolgáltatás rendszerében, más része azon kívül, az egyéb szolgáltató szférában működik. Funkciójuk betöltése során az intézményes együttműködés és az állampolgári szabadságjogok védelme legalább olyan fontos, mint az elkövetőkkel szemben alkalmazható megelőzési programok megvalósítása során.

Harmadlagos megelőzési program kialakítására a bűnalkalmak csökkentése szempontjából csak válságossá nyilvánított övezetekben vagy rendkívüli állapotban kerül sor. Súlyos bűncselekmények terjedése, társadalmi zavargások, természeti katasztrófák nyomán kialakult teljes dezorganizáció fokozott közrendi és közbiztonsági intézkedéseket tehet szükségessé. Ezzel párhuzamosan olyan, a továbbterjedést akadályozó, a károkat elhárító átmenetileg alkalmazható megelőző programok is nélkülözhetetlenek, amelyek a helyzet konszolidálását kényszereszközök igénybevétele nélkül segítik.

A komplex megelőzés szerveződése

Az Európa Tanács Miniszteri Bizottságának a Bűnmegelőzés Szervezetéről 1988-ban elfogadott ajánlása leszögezi, hogy a tagországok kormányainak állandó feladata a bűnözés kontrolljának megteremtése és ennek érdekében meghatározott szervezetek felállítása. E szervezetek konkrét feladata a bűnözésre és annak tendenciájára vonatkozó hiteles adatok gyűjtése; a prevenciós program megtervezése és megvalósításának segítése; koordiná-

43 Itt csak az állampolgári szabadság- és személyiségi jogok védelmének kötelezettsége hárul az eljáró szervekre, de ez sem csekély feladat. Az állampolgárt ugyanis egyaránt veszélyezteti az intézményi hatalom bürokratikus működése és a szakértelem imperializmusa. Nemcsak a monolitikus és mindenható állam faraghat alattvalókat polgáraikból, hanem a megcsontosodott, ellenőrzés nélkül működő, megújulásra képtelen szakértelem is. Lásd ennek bővebb kifejtését *Sajó András*: Társadalomtudományok és büntetőeljárás. Kriminológiai Közlemények 26–27. Magyar Kriminológiai Társaság, Budapest, 1989. 32–33. oldal.

44 Lásd ennek bővebb kifejtését Görgényi Ilona: A bűncselekmény áldozatait segítő szervezetek Európában és szerepük a bűnmegelőzésben. Kézirat, 1992.

ció megteremtése a rendőrség és más bűnmegelőzésre hivatott szervek, intézmények között; a társadalom tagjainak mobilizálása az aktív és hatékony bűnmegelőzésre; a hiteles tájékoztatás érdekében együttműködés kialakítása a tömegkommunikációval; kutatások kezdeményezése és finanszírozása egyes bűncselekménytípusok tudományos megismerésére és bűnmegelőzési módszerek kidolgozására; kooperáció létrehozása a bűnmegelőzéssel harmonizáló hatékony és racionális büntetőpolitika kialakítása érdekében; valamint a bűnmegelőzésben részt vevő személyek képzésének biztosítása.⁴⁵

Ez a nemzetközi dokumentum mindenekelőtt azért jelentős, mert állami feladatnak tekinti a bűnmegelőzés szervezeti feltételeinek megteremtését. Az intézményrendszer létrehozásának céljai között említi a bűnözésre ható társadalmi faktorok kedvező irányú befolyásolását, a bűnalkalmak csökkentését és a bűnfelderítési esélyek növelését. Ezeknek a céloknak a megvalósítása az előbb ismertetett szervezési elvek érvényesítésével egy demokratikusan működő társadalomban a lakosság közbiztonsági közérzetét nagy valószínűséggel javítja. Kedvezően hatnak ugyanakkor más, nem bűncselekményként definiált devianciák alakulására is, ha átfogják az elsődleges megelőzés szintjét. Elismerve és hangsúlyozva a bűnmegelőzés fontosságát, nem szabad megfedkezünk arról, hogy a legjobb, a legkorszerűbb szervezési elvek alapján kialakított bűnmegelőzési program is csak az ellenőrzési és korlátozó elemeket fogja erősíteni, ha a „légüres térben” működik, ha hiányzik a kiteljesedéséhez szükséges társadalompolitika, szociálpolitika, iskolapolitika, foglalkoztatási politika és ezek intézményes rendszere. Tisztában kell lenni azzal is, hogy a bármilyen jól szervezett bűnmegelőzési stratégia és taktika és az ezt szolgáló rendszer sem helyettesítheti, csak kiegészítheti a többi devianciát „kezelő” programot és intézményeket. Tapasztalatok szerint viszont a bűnmegelőzésre sokkal készségesebben áldoz a társadalom, mint a túlnyomórészt önpusztító, más deviáns viselkedési formákra.

A piaci társadalom és a növekvő bűnözés viszonyai között felvetődik a társadalmi kontroll privatizációja. Többen félnek attól, hogy a bűnözés társadalmi ellenőrzése kicsúszik az állam kezéből és a veszélyeztetett állampolgárok maguk veszik kezükbe sorsuk irányítását. A gazdagabb és a hatalomhoz közelebb álló réteg az állam által nyújtott biztonságnál lényegesen nagyobbat lesz képes megvásárolni a maga számára. A társadalmi egyenlőtlenségek új megjelenési formájaként a veszélyes bűncselekmények áldozatai ezért mind inkább a lakosság elesettebb rétegeiből kerülnek ki.⁴⁶ Az állam helyettesítése a piaccal egyébként is az erkölcs hagyományos társadalmi szerepének gyengítésével jár. Ez a lehetőség különösen figyelemre méltó a volt szocialista országok számára. Az itt lezajlott változás lényegét Sack elsősorban olyan morális átalakulásnak tartja, amely a kapitalizmus felsőbbrendűségének hitéből táplálkozik. Ez a széles körben elterjedt hit elég hamar kiábránduláshoz vezethet, hiszen a polgárok az új erkölcsi és politikai rend megtapasztalása helyett az új gazdasági rendszerrel ismerkedhetnek. Ebben a piac uralta új világban viszont a morális értékek iránt viszonylag nagy a közöny.⁴⁷ Sack professzor e summázott véleménye elsősorban a volt Német Demokratikus Köztársaság helyzetének megítélése során formálódott ki. Megállapításai azonban a nálunk alkalmazandó megelőzési stratégia megformálásánál is sok tanulságot hordoznak.

45 Organization of Crime Prevention. Recommendation No. R. (89) 19 adopted by the Committee of Ministers of Council Of Europe on 17 September 1987. Strasbourg, 1988.

46 Kerner, H. J.: Theoretical and Research i. m. 7. old. 12. pont.

47 Sack, F.: Conflict and Convergence in Theoretical and Methodological Perspectives. 11th International Congress on Criminology, Budapest, August 22–27., 1993. 9–11. oldal.